

ЗДАТНІСТЬ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ ЙОГО ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Статтю присвячено проблемі особистісно-професійного зростання майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти, основою якого є розвиток їх професійної самосвідомості. В межах публікації висвітлено залежність функціонування професійно-педагогічної Я-підструктури студентської молоді від низки психологічних феноменів як механізмів розвитку цього утворення, передусім здатності майбутніх фахівців до ідентифікації, зокрема професійної. Емпірично досліджено взаємозв'язок статусів професійної ідентичності майбутніх представників педагогічної спільноти з рівнями розвитку їх професійного «Я».

Ключові слова: професійна самосвідомість, психологічні механізми розвитку професійної самосвідомості, рефлексія, ідентифікація, цілепокладання.

Постановка проблеми. Реалії сучасного життя надзвичайно гостро висвітлюють потребу новітнього українського суспільства у кваліфікованих, креативних фахівцях, творчих особистостях, здатних, з урахуванням особливостей власного внутрішнього світу, до свідомого самовдосконалення, постійної самореалізації в обраній сфері трудової взаємодії. Безперечно, виконання окресленого завдання висуває підвищені вимоги до підготовки в професійних навчальних закладах фахівців усіх напрямів, зокрема педагогів, яким належить виняткова роль у становленні підростаючого покоління. Як наслідок, результатом, показником фахового зростання майбутніх представників педагогічної спільноти має бути високий рівень їх професійної компетентності, змістовним елементом та умовою розвитку якої є професійна самосвідомість майбутніх фахівців.

У зв'язку з цим одним із пріоритетних завдань національної вищої освіти сьогодення є завдання створення оптимальних умов для формування професійно-педагогічної Я-підструктури, без якої унеможлиблюється аналіз особистістю самої себе в межах професійної діяльності й своєї відповідності обраній професії, усвідомлення людиною власної належності до певної професійної групи, саморегуляція особистістю своїх дій у професійній сфері, її самостійна творча діяльність, досягнення професійної майстерності, повноцінне особистісно-професійне самовизначення.

Звернення до проблеми розвитку професійно-педагогічної самосвідомості особистості, в основі якої лежать знання про психологічні механізми її становлення, є досить актуальним і являє собою важливу галузь наукового пізнання, представлену численними працями як науковців-фундаторів

окресленої проблеми (І.В. Вачков [3], Н.В. Кузьміна [6], А.К. Маркова [9], Л.М. Мітіна [11], А.О. Реан [6], В.П. Саврасов [15] та ін.), так і їх послідовників (О.А. Бессонова [2], Н.І. Гусякова [4], П.В. Лебедчук [7], А.В. Мартинова [10], Л.В. Римар [14] й ін.).

Утім, аналізуючи згадані вище роботи, необхідно зауважити, що більшість їх авторів у межах своїх наукових проблем фрагментарно звернулися до визначення окремих механізмів розвитку професійного «Я» педагога, зокрема на етапі його фахової підготовки у вищому навчальному закладі – передусім рефлексії (О.А. Бессонова [2], Т.М. Яблонська [19] та ін.), цілепокладання (Н.І. Гусякова [4] й ін.), особистісної зрілості (Л.В. Потапчук [13], О.В. Темрук [18] та ін.), професійної спрямованості вчителя (П.В. Лебедчук, [7], Н.П. Максимчук [8] й ін.).

Свою чергою, Т.С. Березіна [1], О.В. Кочурова [5], Т.В. Міщенко [12], О.О. Семенова [16] та ін., поглиблюючи концептуальні положення про феномен професійно-педагогічної Я-підструктури, вказали на залежність її функціонування від професійної ідентифікації вчителя, що оптимізує процес розвитку його професійного «Я».

Так, О.О. Семенова, розглядаючи ідентифікацію як «багатогранне явище, структурними характеристиками якого є знання особистості про себе як фахівця, нормативи власного професійного розвитку, самооцінювання, самовдосконалення наявного професійного потенціалу», зазначила, що цей механізм виступає передумовою формування установки на майбутню професію [16, с. 188].

Натомість, зважаючи на зазначені вище міркування, варто зауважити, що здебільшого представники психологічної науки обмежилися теоретичними припущеннями про взаємозв'язок

ідентифікації та професійно-педагогічної самосвідомості, оскільки, як показав аналіз психолого-педагогічної літератури, спеціальних досліджень, проведених ними на емпіричному рівні, виявлено надто мало.

Метою статті стало емпіричне вивчення залежності функціонування професійного «Я» майбутніх педагогів від їх здатності до ідентифікації, зокрема професійної, яка на етапі фахової підготовки студентської молоді у вищому навчальному закладі набуває характеристик, зумовлених обраною трудовою діяльністю.

Виклад основного матеріалу. Приймаючи низку наявних на сьогодні у психологічній науці дефініцій професійної Я-підструктури та вдаючись до спроби їх синтезу й власного бачення одного з центральних понять нашої дослідницької роботи, ми підійшли до професійної (педагогічної) самосвідомості як до сукупності психічних процесів – професійного самопізнання, емоційно-оцінного ставлення фахівця до своєї особистості, саморегуляції поведінки в обраній сфері професійної взаємодії, за допомогою яких ця особистість усвідомлює себе суб'єктом трудової діяльності; при цьому професійне самопізнання визначається нами, насамперед, як процес усвідомлення та співвіднесення особистістю власного внутрішнього потенціалу з реальними вимогами професійної діяльності [17].

Розглядаючи таким чином професійно-педагогічну самосвідомість особистості, зокрема вчителя початкових класів, як складне, багатогранне, неоднорідне, динамічне утворення, ми вкотре довели, що її структура в загальних рисах збігається зі структурною організацією самосвідомості загалом і являє собою взаємодоповнює поєднання трьох складових частин – когнітивної, афективної й поведінкової, кожна з яких відрізняється своїм психологічним змістом.

Отже, на першому етапі нашого дослідження, обґрунтовуючи вибір методик, спрямованих на визначення особливостей прояву та рівнів розвитку професійної самосвідомості майбутнього вчителя 1–4-х класів, ми виходили з міркувань, що оскільки в психологічній науці немає спеціального інструментарію для дослідження такого складного феномена, як професійна самосвідомість, і оскільки зазначене утворення в контексті нашої роботи розглядається у вигляді єдності когнітивної, афективної й поведінкової складових, то до цієї групи увійшли психодіагностичні методики, які були безпосередньо спрямовані на вивчення специфіки прояву кожної структурно-функціональної одиниці професійного «Я» педагога (анкета «Вчитель початкових класів» (О.О. Стахова), методика дослідження самооцінки особистості (С.А. Будассі, модиф. О.О. Стахова), методика дослідження самоставлення (С.Р. Пантілеєв),

методика «Стиль саморегуляції поведінки-98» (В.І. Моросанова, О.М. Коноз)), що дало змогу виокремити три групи студентів із високим, середнім і низьким рівнями розвитку їх професійної Я-підструктури.

Метою ж другого етапу експериментальної роботи стало визначення в даних досліджуваних статусів їх професійної ідентичності за допомогою методики А.А. Азбель.

Третій, заключний етап дослідження був спрямований на встановлення взаємозв'язку між рівнями професійно-педагогічної самосвідомості й професійної ідентичності студентської молоді, що стало можливим завдяки застосуванню як теоретичних (передусім порівняння), так і статистичних методів, зокрема кореляційного аналізу за критерієм Ч. Спірмена.

У дослідженні взяли участь 193 студенти I, III, V курсів навчально-наукового інституту педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка (напрямок підготовки – «Початкова освіта»).

Таким чином, узагальнюючи результати емпіричного дослідження особливостей розвитку когнітивної, афективної та поведінкової складових професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів, необхідно підкреслити, що розглянуті нами окремі прояви структурно-функціональних одиниць вищезазначеного явища (уявлення про педагогічну професію, професійну спільноту, власний професійний потенціал і ступінь його відповідності вимогам трудової діяльності, загальне ставлення педагога до себе загалом або до окремих сторін свого професійного «Я» зокрема, здатність до саморегуляції поведінки в конкретних ситуаціях педагогічної взаємодії) водночас виступають критеріями професійної Я-підструктури майбутніх фахівців, на основі яких нами виокремлено три групи студентів із високим, середнім і низьким рівнями її розвитку.

Так, у майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти з високим рівнем професійної самосвідомості (14,0%) сформовані чіткі диференційовані уявлення про обрану професію, ґрунтовні знання про її психолого-педагогічні особливості. Студенти цієї групи добре ознайомлені з вимогами, котрі до них висуває майбутня професійна діяльність, і намагаються розвинути в собі всі необхідні професійно важливі якості, аби їм відповідати. Саме тому їх професійний ідеал є досить цілісним, усебічним й представлений щонайменше 10 характеристиками, більшість з яких належить до блоку професійних знань, елементів педагогічної майстерності та блоку спрямованості, що свідчить про їх орієнтацію на суто педагогічну діяльність. Такий стан пізнавальної сфери сприяє активному позитивному емоційному ставленню до себе як до майбутнього представника педагогічної спільноти, додаючи сту-

дентам окресленого рівня впевненості в собі й гармонії в стосунках як із власним «Я», так і з оточуючими; ці фахівці відрізняються оптимальним співвідношенням Я-ідеального та Я-реального, котре проявляється в адекватності їх самооцінки професійно важливих якостей. Учителям цієї групи притаманний порівняно однаковий високий рівень сформованості всіх регуляторних процесів і регуляторно-особистісних властивостей, найбільш розвиненими серед яких є моделювання й гнучкість, що дають змогу швидко орієнтуватися та успішно розв'язувати професійні завдання в часто змінюваних умовах педагогічної діяльності.

Студенти із середнім рівнем професійної Я-підструктури (62,7%) відрізняються недостатньо сформованими системними уявленнями про майбутню професію, неглибокими знаннями про її специфічні змістовні характеристики. Майбутні вчителі початкових класів, які перебувають у зазначеній групі, поверхово ознайомлені з вимогами педагогічної діяльності, а тому їх професійний ідеал, представлений 5–9 ознаками, котрі, як правило, належать до блоку спрямованості й блоку загальноособистісних якостей, є неповним та свідчить про частково педагогічну спрямованість. Щодо самоставлення, то студенти цього рівня, відрізняючись неабиякою впевненістю у власних силах, досить позитивно, іноді навіть безпідставно добре сприймають себе як гарних фахівців; такі суттєві розбіжності між Я-ідеальним і Я-реальним позначаються на їх самооцінці професійно важливих якостей, яка є переважно неадекватно завищеною. Майже всі механізми саморегуляції представлені середніми показниками, між якими спостерігаються різкі перепади, котрі позначаються на діапазоні поведінки, що коливається від безініціативної, конформної до активної, діяльної.

І, нарешті, для майбутніх педагогів із низьким рівнем професійної самосвідомості (23,3%) характерні фрагментарні уявлення про обрану професію, розпливчасті знання про її психолого-педагогічні особливості. Такі студенти не орієнтуються у вимогах, котрі до них висуває майбутня професійна діяльність, через те їх професійний еталон, обмежений 3–4 якістьми, що належать до блоку загальноособистісних якостей і загального блоку особистості, є невід'ємною складовою частиною кожної трудової діяльності й відрізняється своєю однобічністю, невизначеністю, які вказують на випадковість і неостаточність професійного вибору. Представники цього рівня, будучи невпевненими у власних можливостях і ступені реалізації своїх планів, перебувають у внутрішньому конфлікті з собою, весь час займаючись самокопанням, постійно фіксуючи увагу на недоліках власного «Я», внаслідок чого їм притаманна неадекватна занижена самооцінка. Майже всі регуляторні процеси (моделювання, планування, програмування, оцінювання результатів) та регу-

ляторно-особистісні властивості (гнучкість, самостійність) перебувають на низькому рівні розвитку.

У подальшому, розкриваючи специфіку прояву в майбутніх учителів початкових класів окреслених вище груп статусів їх професійної ідентичності, яка, за нашим припущенням, виступає важливим психологічним механізмом розвитку професійної самосвідомості студентської молоді, нами було проведено опитування, згідно з яким більшість респондентів (79,8%) відрізняється несформованою професійною ідентичністю, що представлена статусами невизначеної, нав'язаної ідентичності та станом мораторію (див. табл. 1).

Таблиця 1

Рівні розвитку професійної ідентичності майбутніх учителів початкових класів (n=193)

Рівень	Кількість досліджуваних	
	абсолютна	у %
Невизначена ідентичність	25	12,9
Нав'язана ідентичність	38	19,7
Мораторій	91	47,2
Сформована ідентичність	39	20,2

Так, 12,9% досліджуваних характеризуються невизначеною професійною ідентичністю, яка притаманна, передусім, тим студентам, котрі звикли жити одним днем, сьогоднішніми бажаннями й не переймаються завтрашніми планами. Такі опитані, як правило, неповною мірою усвідомлюють важливість професійного вибору у своєму житті, в більшості з них відсутні чіткі уявлення про кар'єру, яка для них не є актуальним питанням, пов'язаним із найближчим майбутнім.

19,7% респондентів властивий статус нав'язаної професійної ідентичності, основною ознакою якої є те, що професійний вибір студентів зроблений не шляхом їх самостійних роздумів, а за допомогою думки авторитетних осіб, наприклад, поглядів батьків чи друзів. Зазвичай, така визначеність у світі професій протягом певного часу сприяє забезпеченню комфортності внутрішнього стану молодих фахівців, даючи їм змогу уникнути хвилювань щодо власного професійного майбутнього. Проте здебільшого така ситуація не є тривалою та, на жаль, не гарантує, що обрана таким чином професія в подальшому відповідатиме інтересам і здібностям досліджуваних. Саме тому такий вибір досить часто завершується розчаруванням нав'язаною професією, яке призводить, з одного боку, до виходу з цієї сфери трудової взаємодії, а з іншого – до сприймання майбутніми педагогами своєї професійної діяльності як певного обов'язку, котрий вони мусять виконувати незалежно від того, подобається їм це чи ні.

Наступний статус професійної ідентичності – стан мораторію, притаманний 47,2% опитаних, які перебувають у тривалому пошуку альтернативних варі-

антів подальшого професійного розвитку й активно намагаються вийти з цього стану. Такі студенти, всупереч порадам найближчого оточення – рідних, друзів тощо, прагнуть самостійно якомога більше дізнатися про різноманітні професії та шляхи їх здобуття, приміряючи на собі численні професійні ролі. Утім, варто підкреслити, що, перебуваючи на цій стадії, частина респондентів ніби тут застряє, зазнаючи суттєвих труднощів у подоланні «кризи вибору». У такому разі досліджувані цієї групи залишаються одвічними пошуковцями, які в майбутньому змінюватимуть безліч професій, так і не зумівши зупинитися на жодній із них. Натомість більшість студентів, як правило, після «кризи вибору» піднімається на щабель вище, набуваючи при цьому статусу сформованої професійної ідентичності.

Отже, звертаючись до сформованої ідентичності, варто зазначити, що цей статус мають 20,2% майбутніх учителів початкових класів. В основному це студенти, котрі вже пройшли період кризи й самостійно виокремили низку важливих для себе цілей, головні з яких безпосередньо пов'язані з власним професійним розвитком. Респонденти цього рівня впевнені в правильності прийнятого ними рішення щодо обраної професії, адже чітко знають, чого хочуть від життя. Зазвичай, вони не схильні змінювати місце роботи і в обраній сфері трудової взаємодії часто досягають високого рівня професійної майстерності.

Водночас, досліджуючи специфіку розвитку професійної ідентичності в студентів різних курсів, необхідно наголосити на тенденції поступового підвищення до V курсу числових показників сформованої ідентичності і, внаслідок цього, зниження процентних величин статусів (див. табл. 2). Така ситуація, на нашу думку, зумовлена цілеспрямованим формуванням психолого-педагогічною просвітою в майбутніх фахівців уявлень про педагогічну професію, які дають їм змогу співвідносити знання про власний професійний потенціал із вимогами трудової діяльності, зіставляти себе з професійною спільнотою та на основі цього остаточно визначатися зі своїм професійним майбутнім.

Утім, інтерпретуючи результати констатувального експерименту, варто зауважити, що студенти з високим рівнем професійної самосвідомості відрізняються здебільшого сформованою ідентичні-

стю (44,8%), в той час як значна частина майбутніх учителів 1–4-х класів із середнім рівнем професійного «Я» перебуває в стані мораторію (72,4%), а більшість майбутніх педагогів із низьким рівнем професійної Я-підструктури характеризується нав'язаною ідентичністю (40,6%) (рис. 1).

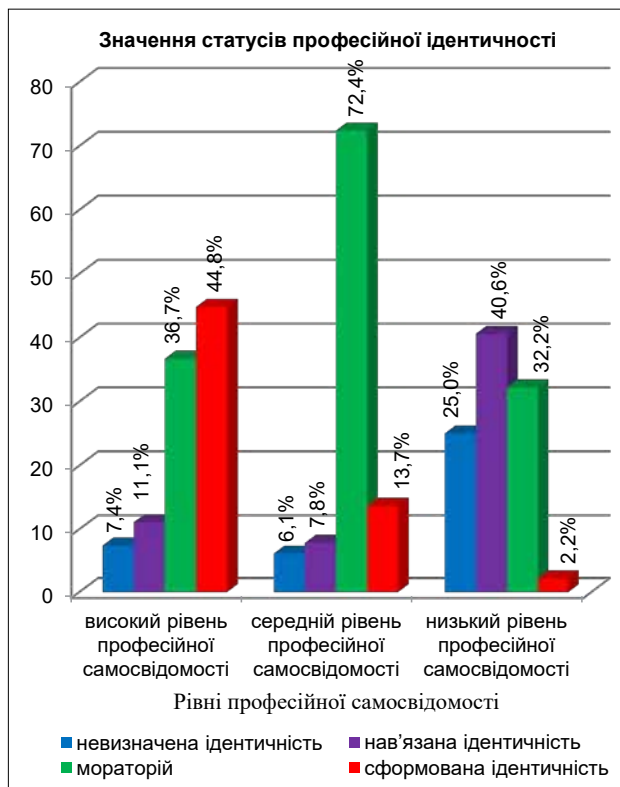


Рис. 1. Особливості професійної ідентичності майбутніх учителів початкових класів із різними рівнями професійної самосвідомості

Статистичним підтвердженням наявного зв'язку між окресленими вище утвореннями (рівнями професійного «Я» та статусами професійної ідентичності) є числовий показник коефіцієнта рангової кореляції Ч. Спірмена, який становить $r_{xy} = 0,47$ ($p \leq 0,01$).

Висновки. Таким чином, проведений нами порівняльний аналіз результатів дослідження професійної самосвідомості майбутніх фахівців та їх здатності до професійної ідентифікації дає підстави стверджувати, що між цими психологічними феноменами

Таблиця 2

Динаміка професійної ідентичності майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти (n=193)

Курс	Статуси професійної ідентичності							
	Невизначена ідентичність		Нав'язана ідентичність		Мораторій		Сформована ідентичність	
	Кількість досліджуваних	у %	Кількість досліджуваних	у %	Кількість досліджуваних	у %	Кількість досліджуваних	у %
I	10	15,1	12	18,2	37	56,1	7	10,6
III	6	9,8	15	24,6	27	44,3	13	21,3
V	9	13,6	11	16,7	27	40,9	19	28,8

є прямий зв'язок: чим вищим є рівень професійної Я-підструктури, тим вищим є рівень професійної ідентичності майбутніх педагогів, і навпаки. Це дає змогу розглядати здатність до ідентифікації, зокрема професійної, майбутнього вчителя початкових класів як один із показників його самосвідомості, як важливий психологічний механізм її розвитку.

Перспективи подальших наукових розвідок ми вбачаємо в емпіричному дослідженні залежності функціонування професійного «Я» майбутнього педагога початкової ланки шкільної освіти від інших психологічних феноменів, зокрема цілепокладання, окремих педагогічних здібностей тощо, які, за нашим припущенням, виступають психологічними механізмами його становлення.

Література:

1. Березина Т.С. Становление профессиональной идентичности педагога. *Педагогическое образование и наука*. 2008. № 7. С. 24–27.
2. Бессонова Е.А. Рефлексия и ее развитие в процессе учебно-профессионального становления будущего учителя : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Хабаровск, 2000. 160 с.
3. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники : учебное пособие. Москва : Ось-89, 2008. 256 с.
4. Гусякова Н.И. О психологических механизмах становления профессионального сознания будущего учителя. *Мир психологии*. 2006. № 1. С. 152–161.
5. Кочкурова О.В. Особливості динаміки розвитку професійної ідентичності студентів педвузу різних спеціальностей. URL: http://nauka.hnpu.edu.ua/sites/default/files/fahovi%20vudannia/2010/Psikhologia_37/20.html (дата звернення: 02.11.2015).
6. Кузьмина Н.В., Реан А.А. Профессионализм педагогической деятельности : метод. пособ. Санкт-Петербург : Международная академия акмеологических наук, Рыбинск : НИЦ развития творчества, 1993. 54 с.
7. Лебедчук П.В. Особенности формирования профессионального самосознания студентов педвуза : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Москва, 1995. 22 с.
8. Максимчук Н.П. Психологичні особливості становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2000. 221 с.
9. Маркова А.К. Психология профессионализма. Москва : Знание, 1996. 310 с.
10. Мартынова А.В. Формирование самосознания будущего учителя начальной школы : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Новокузнецк, 2006. 250 с.
11. Митина Л.М. Формирование профессионального самосознания учителя. *Вопросы психологии*. 1990. № 3. С. 58–64.
12. Мищенко Т.В. Становление профессиональной идентичности студентов педагогического вуза : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Ярославль, 2005. 23 с.
13. Потапчук Л.В. Психологічні особливості становлення особистісної зрілості старшокласників : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2001. 205 с.
14. Римар Л.В. Формування професійної самосвідомості майбутніх учителів у процесі вивчення педагогічних дисциплін : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1999. 214 с.
15. Саврасов В.П. Особенности развития профессионального самосознания молодого учителя : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Ленинград, 1986. 21 с.
16. Семенова Е.А. Профессиональное самосознание и психологические механизмы его становления. *Сибирский психологический журнал*. 2007. № 26. С. 186–190.
17. Стахова О.О. Психологічні механізми розвитку професійної самосвідомості майбутнього вчителя початкових класів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2016. 247 с.
18. Темрук О.В. Розвиток особистісної зрілості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2006. 288 с.
19. Яблонська Т.М. Розвиток здатності до рефлексії в професійному становленні особистості вчителя початкових класів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2000. 199 с.

Стахова О. А. Способность будущего учителя начальных классов к профессиональной идентификации как психологический механизм развития его профессионального самосознания

Статья посвящена проблеме личностно-профессионального роста будущих педагогов начального звена школьного образования, основой которого является развитие их профессионального самосознания. В пределах публикации отражена зависимость функционирования профессионально-педагогической Я-подструктуры студенческой молодежи от ряда психологических феноменов как механизмов развития данного образования, прежде всего способности будущих специалистов к идентификации, в частности профессиональной. Эмпирически исследована взаимосвязь статусов профессиональной идентичности будущих представителей педагогического сообщества с уровнями развития их профессионального «Я».

Ключевые слова: профессиональное самосознание, психологические механизмы развития профессионального самосознания, рефлексия, идентификация, целеполагание.

Stakhova O. O. The ability of a future primary school teacher to professional identification as a psychological mechanism of development of his professional self-awareness

The article reveals the problem of personal and professional growth of future primary school teachers, which is based on the development of their professional self-awareness. Within the publication we highlighted the dependence of the functioning of the professional pedagogical I-substructure of student youth on a number of psychological phenomena such as mechanisms of development of this formation, first of all, the ability of future specialists for identification, in particular, professional. The interconnection between the status of professional identity of the future representatives of the pedagogical community and the level of development of their professional self-awareness was empirically researched.

Key words: professional self-awareness, psychological mechanisms of development of professional self-awareness, reflection, identification, goal-setting.